СОЛОНИЙ СНІГ

Повість

Розділ перший

Це почалося тридцять першого серпня. Маленький хлопчик вийшов на подвір'я — він щойно повернувся з дачі, побачив невідомого йому чоловіка й сказав: "Завтра я йду до школи".

Невідомий чоловік зупинився, зсунув кепку на потилицю, поглянув на хлопчика, підморгнув і зник у натовпі людей, які снували повз їхній двір вулицею.

А першого вересня хлопчик справді пішов до школи. Ну, звісно, він хвилювався, боявся запізнитися, не дозволив матері проводжати його. Втім, це не зовсім точно, він дозволив їй іти за кілька кроків позаду нього. Виходило, що нібито він ішов сам, адже ніхто не знав, що жінка, яка йшла за десять кроків од нього, була його матір'ю.

Як бачите, він зовсім не бажав, щоб його проводжала мати,— такий він сміливий і рішучий, але, що ближче він підходив до школи, хробачок страху та сумніву чимраз дужче непокоїв його.

Спершу він оглянувся, непомітно скосував очі назад: вирішив перевірити, чи тут мама. Вона була тут, і він трохи заспокоївся. Потім чомусь у нього почали по-старечому волочитися ноги. Він шкрябав підметками нових черевиків по асфальту, утворював штучне гальмування. Зрештою матері довелося просто підштовхувати його в спину. А потім він побачив юрбу дітей на шкільному подвір'ї і взагалі зупинився. Мати взяла його за руку й мало не волоком утягла на шкільне подвір'я.

Потім, коли хлопчик опинився в юрбі першокласників, він зовсім принишк, боявся навіть звести очі. А юрба першокласників зростала й зростала, проте вона була якась особлива, мовчазна й таємнича. Аж ось на шкільний ґанок вийшли чотири жінки: це майбутні вчительки першокласників. І всі діти, наче за командою, повернули голови в інший бік. Десь, мабуть, сотні зо дві очей спрямувалися на вчительок. Перелякані — а раптом учительки дуже суворі? Цікаві — а яка з чотирьох наша? Закохані, вони ладні були вже всім доводити, що їхня вчителька най-найрозумніша й най-найсправедли-віша; вони нетерпеливо, мовчки чекали, що буде далі.

— Діти, увага! — голосно вигукнула одна з чотирьох учительок.— Я вчителька першого класу "А".

Звуть мене Олександра Іванівна. Зараз я викликатиму за списком своїх учнів на прізвища, а вони повинні вишикуватися побіля мене парами.— Вона розгорнула аркушик зі списком і почала голосно й виразно викликати дітей:— Перша пара: Авдєєв!

— Я! — вигукнув злякано якийсь хлопчик.

— Іди сюди,— сказала Олександра Іванівна.

Хлопчик пробивався крізь юрбу, низько похиливши голову, а всі дивилися на нього й чудувалися з його хоробрості. Першому завжди важко.

— Афонін...

Із юрби вийшов іще один хлопчик.

— Бесєдкіна...

— Тут,— замість дівчинки відповіла її мати.— Ходімо, Ірочко,— голосно мовила вона, пройшла з нею крізь юрбу й стала в стрій дітей.

— Вас я попрошу відійти,— чемно сказала Олександра Іванівна.

Мама Бесєдкіної неохоче відійшла вбік. Потім учителька викликала ще кількох дітей, а потім вигукнула:

— Огоньков! Ніхто не озвався.

— Огоньков! — голосно й чітко повторила Олександра Іванівна.

Всі почали озиратися одне на одного, шукаючи Огонькова, і раптом хлопчик, наш давній знайомий, схопився й вигукнув якимось чужим голосом:

— Я Огоньков Сашко! — але залишився стояти поруч мами.

— Йди сюди,— покликала його Олександра Іванівна.— Ти що, забув своє прізвище?

Сашко, не відповідаючи, став у стрій дітей.

— Сапегін...

— Тут! — одразу ж озвався хлопчак і, гарячково розштовхуючи дітей, почав продиратися наперед.

— Молодець, Сапегін,— сказала Олександра Іванівна.— Голосно відповів. Як тебе звуть?

— Гошка,— впевнено сказав хлопчак.

І всі чомусь засміялися, і Сашко так розхраб-рився, що засміявся разом з усіма.

А потім майнуло таке любе, єдино знайоме тут, дороге, схвильоване материне обличчя, і він разом з іншими дітьми зник у шкільній будівлі.

Проте даремно він так розхрабрився, тому що на першій же перерві на нього обрушився несподіваний удар.

У них у класі було п'ятнадцятеро хлопчиків і чотирнадцять дівчаток. І всі дівчатка були вбрані й зачесані зовсім однаково. А хлопчаки були не всі однакові. В чотирнадцятьох було коротко острижене волосся і спереду, на лобі, чубчики, а в п'ятнадцятого, тобто в Сашка Огонькова, була буйна, ніби сплутана вітром, чуприна.

Видно, Сашковій матері дуже подобалося синове волосся, й вона вмовила його не стригтися. І раптом на першій перерві один з хлопчаків показав на Сашка пальцем і бридким голосом закричав:

— Дивіться, дивіться, в нього волосся, наче в дівчиська! — і голосно, нахабно засміявся, зареготав — так звичайно регочуть актори, коли грають злих чаклунів у театрі.

А решта хлопчаків, замість зупинити цього нахабу, теж засміялися. Сашко несподівано опинився у центрі кола, і хлопчаки почали його штовхати, голосно, співучо кричати при цьому: "Дів-чись-ко, дів-чись-ко, дів-чись-ко!" І ніхто й не подумав за нього заступитися. І навіть дівчатка, які досі щулились у кутку компактною зграйкою, захихикали й почали також тицяти в нього пальцями.

Сашко розгубився й просто не знав, що йому робити. Він злякано втягнув голову, сів за парту й затулив пальцями вуха, щоб не чути, як вони його дражнили.

Все це було обурливо. Ви подумайте, це в наш-бо час, у нашій країні так знущатися з людини, коли на допомогу одній нещасній кидаються десять, сто, тисяча, мільйони людей, а в цьому першому класі чотирнадцятеро хлопчаків, не замислюючися чому, сміялися й знущалися з п'ятнадцятого!

Сашко відтулив вуха, й знову залунали вигуки: "Дів-чись-ко, дів-чись-ко, дів-чись-ко!" Тоді він вихопив портфель з парти й побіг до дверей. Проте хлопчаки здогадалися, що він надумав утекти, почали кричати ще голосніше, ще відчайдушніше, схопили його за руки й не пускали, а він пручався й майже плакав від образи.

І раптом до класу ввійшла їхня вчителька Олександра Іванівна. Вона була дуже стара вчителька. Олександра Іванівна так давно вчителювала, що її перший учень воював іще на громадянській війні.

А потім вона проводжала своїх учнів на фронти Великої Вітчизняної війни.

Олександра Іванівна була дуже стара й дуже мудра вчителька, вона ввійшла до класу й відразу зрозуміла, що тут щось не так.

Діти розбіглися по своїх місцях, а перед нею лишився Сашко Огоньков. Його портфель, його новенький портфель валявся, затоптаний, на підлозі.

— Підніми портфель, Сашко,— сказала Олександра Іванівна.

Вона думала, що ж тут сталося, але поки нічого не могла придумати. їй і на думку не могло спасти, що у неї в класі двадцять вісім чоловік ополчи-лися на одного тільки за те, що в нього довге гарне волосся.

Сашко підняв портфель.

— Чи далеко ти налаштувався? — запитала вона.

— Додому,— відповів Сашко.

— Додому?— здивувалася Олександра Іванівна.— А чи знаєш ти, що додому можна йти тільки після уроків?

— Я хочу додому,— вперто сказав Сашко.

— Ти подумай, перш ніж говорити,— сказала вчителька.— Ось зараз ти підеш, а ми почнемо вивчати літери. А ти їх не вивчиш. А завтра ти знову захочеш додому, а ми тим часом вивчимо ще нові літери. Ти відстанеш і виростеш просто дурником.

Клас дружно засміявся. Це не сподобалось Олександрі Іванівні. Вона суворо подивилася на дітей і знову подумала: що ж це таке сталося під час її відсутності й чому Сашко Огоньков надумав піти із школи?

— Ну ось що, дорогий мій,— сказала вона,— сідай на своє місце й слухай, що я говоритиму.

Розділ другий

Сашко мешкав у великому старому будинку на старому Арбаті. Квартири в цьому будинку були великі, бо до революції там мешкали багатії. А Сашкова квартира за тих далеких часів належала царському генералові, в якого служила куховаркою його бабуся.

Генерал займав вісім кімнат удвох із собакою. Сашко проти собак не заперечував, собак усі люблять, а надто вівчарок або, наприклад, боксерів. Але мешкати самому у восьми кімнатах, а його, Сашкову, бабусю поселити в темній комірці за кухнею?.. Цьому навіть важко повірити, так це несправедливо, проте бабуся говорить, що багатії і не думали про справедливість.

А потім, після революції, царський генерал утік, і квартиру з восьми кімнат розділили на дві. В їхній половині в двох кімнатах розмістилися Сашко Огоньков з бабусею, з мамою, яка працювала в Інституті фізики Землі, і з татом, який працював у тому ж інституті, але зараз поїхав у експедицію на Камчатку. А третю кімнату в самому кінці коридора займав Петро Петрович Доброволь-ський. Він був пенсіонер і жив самотою: дружина

в нього померла, а його єдиний син служив на флоті й наїжджав додому вряди-годи.

Петро Петрович ніколи не замикав кімнату на ключ, не мав такої звички, і Сашко міг заходити до нього, навіть коли самого господаря не було. Ось і сьогодні, щойно бабуся його погодувала, він, намагаючись не відповідати на її запитання, попрямував до кімнати Петра Петровича.

— Знову туди? — запитала бабуся.— Ну, чого ти сидиш у цьому старому, запорошеному, поштопаному кріслі? Ходи краще погуляй, а потім берися до уроків. А то ти весь час у іграшки граєшся, ніби маленький.

Сашко мовчки прошмигнув у коридор.

— Ти-хі-ше, ти-хі-ше,— шепоче він собі під ніс. Ти-хі-ше, ти-хі-ше! Про це не можна говорити

голосно: адже старе крісло в кімнаті Петра Петровича чарівне. Єдине в усьому світі, останнє чарівне крісло. Тільки це щонайбільша таємниця. Ти-хі-ше! Ти-хі-ше! Ох, як голосно риплять мостини під Сашковими ногами! Ти-хі-ше, ти-хі-ше! Вони страшенно риплять у темряві коридора, але світла вмикати не можна. Насамперед треба зберегти все в таємниці.

Сашкові страшно в цьому довгому, чорному коридорі. Швидше добутися б до кімнати Петра Петровича, взятися за ручку дверей, штовхнути двері і...

Три стіни в цій кімнаті займали книжкові полиці від підлоги до стелі. А в найдальшому кутку стояло славнозвісне старе крісло. Тканина на його спинці та бильцях давно витерлася, а в центрі сидіння гордо стриміла пружина.

Сашко вліз у крісло з ногами, вдихнув його порошний, дразливий запах, згадав увесь сьогоднішній день і гірко зітхнув. Ні, зовсім не так він уявляв собі свій перший шкільний день. Можливо, цей невідомий, якого він зустрів учора у дворі, нічого не відповів, коли він йому заявив, що йде до школи, від жалю? Адже ці дорослі дуже багато знають, а від дітей приховують. Тільки підморгнув, немовби попередив: "Дивись, мовляв, наплачешся!" А він нічого не зрозумів. Сашко знову довго й сумно зітхнув.

Але в тому-то й річ, що Сашко сидів у справжньому чарівному кріслі. Хочете вірте, хочете ні, тільки-но Сашко глибоко зітхнув, тої ж миті під ним заспівали старі іржаві пружини. І в першу чергу та найголовніша пружина, яка протерла тканину й стирчала в центрі сидіння. Вони гойднули Сашка спочатку легко, несміливо, тоді сильніше, сильніше й стрімголов помчали в невідому, радісну далечінь...

Це крісло було дуже хитре: по-перше, воно вміло вигадувати всілякі пригоди, по-друге, вміло заспокоювати, вести геть від сумних думок, по-третє, його пружини вміли видзвонювати гарні пісні. А по-четверте — і це найголовніше! — воно вміло з боягуза за одну мить робити щонайхоробрішу людину. Це була найцінніша його якість!..

Сашко цілковито змінився за одну мить. Тепер це вже зовсім не той Сашко, який злякався у школі хлопчаків і їхнього крику, а герой, атлет, і йому геть ніщо не страшне...

"Еге-гей! — це кричить Гошка Сапегін, хлопчисько, який скривдив Сашка в школі.— Виходьте на бій, хто найсміливіший!" Він ходить посеред класу і вихваляється своїми пружними мускулами, а всі діти злякано тиснуться до стіни. Він походжає, увібравши в себе живіт, розпроставши могутні плечі, вихваляючися силою. Тоді вперед вихоплюється Сашко, і той кидає його на підлогу. Але Сашко тільки усміхається, йому зовсім не страшно й не боляче, він відчуває свою силу, і мужність його велика, і він знову кидається вперед і перемагає Гошку Сапегіна.

Сашко підхопився й почав стрибати в кріслі, радіючи з перемоги, а пружини стогнали й дзвеніли в нього під ногами. Але раптом двері відчинилися, і до кімнати ввійшов сам Петро Петрович. Він був дуже худий і дуже високий, він був такий високий, що його сива кудлата голова діставала майже до одвірка.

— Як справи, герою? — запитав він.

Петро Петрович почав повагом роздягатися, він завжди все робив повагом, тому що в нього була тільки одна рука. Другу руку він утратив на війні.

— Добре! — бадьоро мовив Сашко.

— А в школі?

Сашко помовчав. Перед ним знову зринули прикрощі дня. Потім неохоче відповів:

— Нічого особливого.

— "Нічого особливого"? Ні, ви бачили цього нахабного хлопчиська? Неподобство! — закричав Петро Петрович.— Якщо я ще раз почую ці слова, я прожену тебе геть, я тобі руки не подам. Ні, це справді неподобство. Тепер, коли тобі відкриваються неозорі простори знань, коли ти, щас/іива людина, можеш осягнути розумом таємниці космосу й надр землі, коли ти можеш відкрити для себе Бу-ратіно, Попелюшку, ти відповідаєш мені: "Нічого особливого"! Геть зараз же з моєї кімнати! Геть!

Петро Петрович ніколи не кричав на Сашка, і тому той образився й вирішив насправді піти геть. Цієї миті Петро Петрович збентежено закашляв.

— Пробач мені, я погарячкував,— сказав він.— Але ж ти не маєш рації.

— А вони мене дражнили,— сказав Сашко.— Обзивали "дівчиськом" через оце волосся.

— Яка дурниця, яка дурниця! — сказав Петро Петрович.— Почекай, мине зовсім небагато часу, і всі ці дітлахи будуть твоїми товаришами.

Розділ третій

Сон наскакував на Сашка, мов ураган. Оце щойно він розмовляв з мамою та бабусею, а наступної миті якась непереборна сила затулила йому очі. Він чує їхню розмову, намагається докинути слово, але язик у нього не бажає ворушитися.

— Сашко прийшов сьогодні із школи схвильований,— сказала бабуся. — Його дражнили "дівчиськом" за довге волосся.

— Не страшно,— сказала мати.— Звикнуть. Сашко хотів заперечити, що це дуже страшно,

що його повинні обов'язково постригти, він хоче бути, як усі, але язик його не слухався.

— Не скажи,— завважила бабуся.— Твій син — тобі видніше, а тільки дивись, задражнять хлопчину.

— Ти не маєш рації,— сказала мама.— Треба з дитинства виховувати мужність. Він у всьому поступається, з усіма погоджується. Це недобре. Типовий бабусин онучок.

— Пусті слова,— сказала бабуся.— А все він, старий штукар: тобі з дитинства втовкмачив, а тепер його наструнчує. Ось я йому дам, ось я його візьму в шори! Вигадав якісь казки, якесь чарівне крісло, якийсь затишок для Сашка і — чи чувана це річ — заборонив мені туди заходити. Каже, в кожної маленької людини має бути свій затишок, і ніхто там не має права його турбувати. Ач що старий вигадав!..

Сашко вирішив заступитися за Петра Петровича, а то ще, може статися, бабуся візьме його в шори, але в нього знову нічого не вийшло...

...Рівно о восьмій бабуся підняла Сашка з ліжка й відвела до ванної, щоб він умився й почистив зуби. А Сашко сів на ослінчик, який стояв перед ванною, й заснув сидячи.

Потім прибігла бабуся, розбудила Сашка, вмила й нагодувала геркулесовою кашею.

Петро Петрович розповідав Сашкові, що в стародавній Греції таку кашу їв сам Геркулес. Щоправда, тоді ця каша називалася інакше. Він їв цю кашу щоранку і весь час підіймав важкі речі: він мріяв бути найсильнішою людиною. А потім на спортивних змаганнях Геркулес підняв бика. Тоді в нього почали розпитувати, як він цього досяг, і Геркулес відповів, що просто щоранку їв кашу землі. Й відтоді вівсяну

кашу почали звати геркулесовою й нею годували всіх дітей у Стародавній Греції. Про все це Сашко згадав, щоб йому було легше з'їсти свою тарілку каші.

Поки Сашко снідав, бабуся склала йому в портфель зошити й буквар. Із сусідньої кімнати вибігла Сашкова мама, сумно сплеснула руками й сказала:

— Ну кого ти вирощуєш: панича й лежня! Хіба він не може скласти сам книжки та зошити? Ось приїде Сергій, він тобі дасть нагінки.

— Щось він довго не їде, твій Сергій,— відповіла бабуся.

Мама відразу спохмурніла, вийшла з кімнати, а коли Сашко вже біг до школи, то мама вдягла сукню, яку не любив батько. Зрозуміло, що вона сердилася на нього.

Біля школи Сашко побачив Гошку Сапегіна. Він уповільнив кроки, щоб не наздогнати Гошку, але той, як на зло, ледве-ледве таргунився. Гошка помітив Сашка, показав йому носа. Тоді Сашко зупинився, а Гошка добіг до шкільних дверей і став чекати на Сашка. Незабаром поруч з ним зібралося ще п'ятеро хлопчаків з їхнього класу, і всі вони тюкали на Сашка.

Задзвенів дзвінок, хлопчаки кинулися до школи, щоб не запізнитися. А Сашко почекав хвилину й пішов до школи.

В школі було напрочуд тихо.

Сашко підійшов до дверей свого класу й почув голос Олександри Іванівни:

— Зараз ми, діти, будемо писати літеру "а" маленьку й літеру "А" заголовну, велику...

У Сашка дрібно-дрібно забилося серце, і йому стало жарко. Ось зараз вони почнуть писати літеру "А", а він стоїть за дверима. Треба швидше ввійти до класу, але він раптом уявив собі, як Олександра Іванівна вичитає йому перед класом і діти знову сміятимуться з нього. І замість увійти до класу й вивчити літеру "А", таку необхідну для підкорення космосу й надр землі, цю першу літеру абетки, без якої не дізнаєшся про другу й залишишся дурником, як сказала Олександра Іванівна, Сашко повернувся й побіг геть зі школи.

Ні, йому зовсім було нелегко, він навіть ладен був заплакати від образи, але все це він міг зробити тільки нищечком. А вчинити якось рішуче й сміливо він не міг. Ех, зараз би йому сюди чарівне крісло, і він просто на ньому, немовби на гоночному мотоциклі, влетів би в клас. Він би тоді їм показав!...

А поки що Сашко вже біг шкільним подвір'ям, потім вискочив на вулицю й знову біг довго-довго не зупиняючись, біг доти, поки в нього серце не почало битися десь біля горла, і він зупинився. Можливо, в ці хвилини він поставив рекорд швидкості з бігу, можливо, він біг так само швидко, як бігали славнозвісні чемпіони брати Знаменські, проте це був не той біг, яким можеш пишатися. Про такий біг нікому не розповіси.

Додому він повернувся вчасно, прогуляв якраз стільки, скільки належало навчатися в школі. Бабуся зустрічала його на вулиці, стояла біля воріт. Вона ледве дочекалася Сашка.

— Ну, що проходили сьогодні? г— запитала бабуся. ,5,.

— Літеру "А" велику, заголовну, і літеру "а" маленьку.

— Молодці,— сказала бабуся.— А ти, мабуть, голодний? .

— Голодний,— погодився Сашко.

І хоча Сашко не заслужив смачного обіду, тому що в нас у країні відомі дуже гарні слова: "Хто не працює, той не їсть", він спокійно пообідав. Працюєш чи не працюєш, а їсти-бо хочеться.

Розділ четвертий

Після обіду Сашко витяг зошит і сів до столу. Він вирішив писати літеру "А". Сидів, сидів, але не написав нічого. Взагалі-то він знав літеру "А", але перед ним був чистий аркуш паперу, і він боявся до нього доторкнутися. Раптом напише щось не так.

Сашко взяв зошит і подався до Петра Петровича. Можливо, той виручить його. Проте Петра Петровича не було вдома, а в кутку кімнати так звабливо темніло чарівне крісло, і Сашко вирішив трохи посидіти в ньому.

Він сів, крісло сумно й жалібно рипнуло, нібито було чимось незадоволене.

— Ну-ну! — гримнув Сашко й міцно гойднув крісло.

Пружини звично й лунко відгукнулися на його поклик.

— Ех ти, літеро "А"! — знову закричав Сашко.— Невже ти гадаєш, що я тебе боюся?

— Ні, ні, ні,— відповів він собі жалібним, тоненьким голоском. Чомусь йому хотілося принизити літеру "А", й тому він розмовляв за неї таким несміливим голоском.— Я зовсім так не гадаю.

— Отож-бо! — гримнув Сашко власним голосом.

І почалося... Він вимахував у повітрі рукою, немовби швидко-швидко писав на невидимому аркуші, й літери самі по собі вихоплювались в нього з-під пера й рівними рядами лягали одна до одної. Це він писав біля дошки, й увесь клас, і Олександра Іванівна, і сам нахабний Гошка,— всі дивилися на нього з роззявленими ротами, а він писав та писав. І Олександра Іванівна сказала: "Пробач мені, Сашко: ти не виростеш дурником, цьому ніколи не бувати".

Сашко зістрибнув з крісла, підбіг до книжкової полиці, витягнув найгрубшу книжку, розгорнув її на першій сторінці й хотів був уже вголос почати читати, щоб усі бачили й чули!

Він вірив у чудо, ось зараз він почне читати, і ці неприступні, гордовиті книжки відкриють йому нарешті свої таємниці... Ось зараз... Він уже поглинав літери очима й чекав, що вони почнуть у нього складатися в слова, і дивовижна музика читання, незвичайна музика читання вихопиться в нього з язика... Справді, краще Сашкові залишатися б у чарівному кріслі, там так легко й зручно.

Сашко поставив на місце книжку й вирішив піти у двір. Треба йому погуляти зрештою, тим паче, що гасла "Хто не працює, той не гуляє",— не було.

Він вийшов у двір і оглянув бойовище. Двір був безлюдний, тільки в кутку, в пісочку, возилася Маринка — це його давня подружка. Колись вони були нерозлучними друзями.

Маринка побачила Сашка й замахала йому рукою: мовляв, ходи швидше сюди. Сашко повагався, адже тепер між ним і Маринкою була величезна прірва: він навчався в школі, а Маринка досі ходила до дитячого садка. Він знехотя підійшов.

— Ну? — сказав він.

— Задаєшся? — запитала Маринка.

— І не думаю,— сказав Сашко.— Просто стомився в школі.

Маринка зітхнула:

— А я, коли піду до школи, ніколи не буду стомлюватися.

— Багато ти знаєш, там самих літер стільки треба вивчити — голова обертом іде.

— А як звати твою вчительку?

— Олександра Іванівна. Вона має орден Леніна. Ти колись бачила орден Леніна?

— Атож. По телевізору.

— Ох, розсмішила. А ти на живих людях бачила?

— Ні ще... Але ти дружитимеш зі мною, як і досі?

— Гаразд, дружитиму,— погодився Сашко й одразу ж забув про Маринку, бо в глибині їхнього двору стояв гараж і зараз ворота цього гаража були розчинені навстіж.

Ну, машини — це була його пристрасть. Він знав усі марки радянських автомобілів. Сашко підійшов до розчинених воріт гаража, обережно зазирнув і зупинився на порозі. Далі він іти без дозволу боявся.

Шофер, який порпався в моторі "Волги", зовсім молодий на вигляд хлопець, підвів голову й усміхнувся йому.

— Здрастуйте, дядьку,— сказав Сашко.

— Здрастуй, малий, якщо не жартуєш,— відповів шофер.

— Я не жартую.— Сашкові сподобалося, що шофер назвав його "малим". Це для нього лунало незвично, ну начебто він став родичем цієї надзвичайної людини, від якої так гарно пахне бензином, мазутом і ще чимось таким, від чого просто перехоплює дух.

— А якщо не жартуєш, ось тобі відро, принеси води,— сказав шофер. — Он там, у глибині гаража, є водопровід.

Сашко взяв відро, і дужка його дзенькнула, як пружина на чарівному кріслі. І він, Сашко, подався углиб гаража.

У гаражі було напівтемно, але Сашко зовсім не боявся, він легко й вільно ішов поміж машинами. Потім набрав повнісіньке відро води, ледве дотягнув, а коли шофер сказав, що відро, мабуть, було для нього заважке, він усміхнувся: "Дарма, мовляв, не такі тягали",— хоча він у своєму житті не притягнув жодного відра води й зараз, коли тягнув, від власної незграбності обілляв собі ноги.

Шофер залив воду в машину, зачинив капот і простяг Сашкові руку.

— Заходь, коли матимеш час,— сказав він.

Сашко міцно потис йому руку й відповів:

— Неодмінно зайду, адже я живу в цьому будинку.

Шофер поїхав, а в Сашка на руЦі залишилася широка темна смуга — це шофер забруднив його руку мастилом. Сашко оглянувся, але

Маринка вже пішла. Шкода, а то можна було їй показати цю смугу на руці.

Сашко постояв іще трохи у дворі, привітався з двома незнайомими дорослими, потім почув виття пожежних машин і вискочив на вулицю, щоб подивитися на них. Повз нього з виттям промчали дві величезні тупорилі червоні закриті машини. Потім десь у повітрі гримонуло, і він зі знанням справи підніс голову догори, бо знав: так гримотять реактивні літаки. Вони викидають хмару гарячого спрацьованого гасу, хмара стикається на великій височині з холодним повітрям — і лунає вибух. Сашко довго крутив головою, навіть зняв берет, щоб не заважав дивитися, проте однаково літака не знайшов і вирішив повернутися додому.

Вдома бабуся послала його мити руки. Він відкрутив кран і побачив на руці шоферську позначку, вирішив її не змивати — адже не щодня випадає таке щастя. Прийшов у кімнату й сів вечеряти, а праву руку з позначкою сховав під стіл, щоб не помітила бабуся. Взяв виделку в ліву руку й заходився колупати котлету.

— Що це ще за новина? — сказала бабуся.— Ну-бо бери виделку в праву руку.

— А як же Петро Петрович усе їсть 'лівою? — сказав Сашко.

— Ех ти, дубнику"—.відповіла бабуся.— В Петра Петровича немає правої руки, тому він їсть лівою. Праву руку йому відірвало під Москвою, коли він бився з фашистами.

Поки бабуся розповідала, Сашко переклав виделку в праву руку й швидко з'їв котлету.

— А був час, коли в Петра Петровича обидві руки були на місці. Адже я його знаю, дай бог пам'яті, з тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року...

Тоді в Москві тільки-но революція сталася, а потім юнкери підняли повстання, хотіли царську владу поновити, І почалась у місті стрілянина. Було, вийдеш на Арбат, а на вулиці вбиті лежать. Це юнкери вбивали робітників. А тут іще бандити розвелися, грабували людей. 1 ось якось іду я вулицею, вечоріє, раптом до мене шусть чоловік, а за ним другий. В мене серце стрепенулося, думаю — капець мені. А вони кажуть: "Ну-бо, тітко, витрушуй торбу". А в мене там хліб, денна норма. Ах, думаю, недолюдки окаянні, бандити. Як зарепетую, що є духу, звідки тільки сила взялася, репетую: "Рятуйте, грабують!" І чимдуж тікати від них. А вони за мною тупають. Аж раптом як метнеться мені чорна тінь навперейми, як закричить ця тінь: "Стій, бо стрілятиму!" Я вмить зупинилася, а навколо чомусь тихо-тихо стало. "Гей, тітко,— чую голос. — Утекли твої грабіжники". Підвела голову, а передо мною стоїть молодий матрос. Безкозирка на маківку зсунута, ввесь кулеметними стрічками обмотаний. Подивився мені в обличчя й каже: "Пробачте, міс, що назвав вас тіткою. Через хустку не роздивився ваше обличчя". "А ви хто такий?" — запиталая його. Він козирнув мені й каже: "Балтійський матрос Петро Добровольський, прибув до Москви на допомогу московському пролетаріату від Петроградського комітету партії більшовиків".

Петро Петрович провів мене додому, а я тоді жила в усіх восьми кімнатах сама — господар мій утік. Ото він одну кімнату й зайняв у нашій квартирі.

Бабуся сіла на краєчок стільця й задумалася, і, мабуть, перед нею зринали ті давні часи, коли вона була молоденькою дівчиною, а Петро Петрович Добровольський матросом революційної Балтики.

А можливо, й інші часи, можливо, ті часи, коли її чоловік, майстер заводу "Серп и молот", разом з Петром Петровичем пішли восени сорок першого року в народне ополчення, а повернувся назад тільки Петро Петрович, та й то без руки. А можливо, вона згадала, як під фашистськими бомбами в люту холоднечу в сорок другому копала протитанкові рови, щоб ворожі танки не прорвались у місто. Або як у

сорок третьому їздила в покинуті села й викопувала з-під снігу маленькі замерзлі картоплини, щоб прогодувати свою доньку, хворого Петра Петровича та його синка.

Багато що згадаєш, коли прожито таке життя!

• Розділ п'ятий

Коли вранці Сашко ввійшов до класу, то всі відразу почали дивитися на нього. Він пройшов під цими напруженими поглядами до свого місця й поклав портфель у парту.

— Ти чого це вчора втік? — запитав Гошка.

— Захотів і втік,— відповів Сашко.

— А як Олександра Іванівна дізнається, що ти прогуляв, тоді що?

— А ти це бачив? — Сашко виставив свій головний козир.— Ти це бачив? — І він простягнув Гошці просто до носа праву руку, на якій була шоферська позначка.

— А що це? — запитав Гошка.

— "Що, що"!.. Працював у гаражі, ось що, допомагав одному шоферові ремонтувати машину й забруднив руку мастилом.

— Годі брехати,— сказав Гошка.

— А ти понюхай.

Гошка довго нюхав позначку на Сашковій руці, просто винюхав її. Сашко навіть перелякався, що він її зітре. Потім її нюхали всі хлопчаки підряд.

— Подумаєш,— сказав Гошка,— а я збираю марки.

Сашкові не хотілося втрачати з таким трудом завойовану увагу хлопців, і він збрехав:

— І я збираю.

Хоча він марок не збирав, а тільки чув, що їх збирає Маринчин батько.

— Давай мінятися,— зрадів Гошка.

— Як — мінятися? — не зрозумів Сашко.

— Звичайно,— сказав Гошка,— я тобі віддаю зайві марки, а ти мені. Це й називається "мінятися".

— Давай,— погодився Сашко.

— Тож завтра не забудь, принеси,— сказав Гошка.

— Не забуду,— сказав Сашко, аея**

Але задзвонив дзвінок, і з'явилася Олександра Іванівна. Вона перевірила, чи всі в класі, й запитала в Сашка, чому він учора не був у школі. Сашко похнюпив голову.

— Сашко,— сказала Олександра Іванівна,— коли з тобою розмовляє вчителька, треба встати.

Сашко встав.

— То чому ж ти вчора не був у школі? — знову запитала Олександра Іванівна.

— В мене боліла голова,— збрехав Сашко.

— Це поважна причина,— сказала Олександра Іванівна.— Тільки наступного разу, діти, якщо хтось пропустить школу, принесіть довідку від батьків або лікаря.

І всі страхи залишились позаду. А діти думали, що Сашко простак. А він збрехав — і кінці у воду. А якби він сказав правду, тут такий би скандал зчинився: "Як смів, та як тобі не соромно!" Ні, Сашко не простак, він дуже-дуже хитрий.

— Діти,— сказала Олександра Іванівна,— покладіть свої зошити праворуч від себе на парті, а я пройду рядами й подивлюся, як ви написали літеру "А" заголовну й літеру "а" маленьку.

Всі витягли зошити й поклали з правого боку, і Сашко теж витяг і поклав. Тільки в усіх були написані літери, а в нього були чисті сторінки.

Олександра Іванівна йшла рядами й схвально кивала головою: їй подобалося, що діти охайно виконали домашнє завдання. Потім вона дійшла до Сашка, поглянула на чисті сторінки його зошита й сказала:

— Огоньков, пройди до дошки, візьми крейду й напиши нам літеру "А" заголовну. Знаєш, як її писати?

— Знаю,— відповів Сашко.

Взяв крейду й написав літеру "А" догори ногами. Всі діти почали сміятися, а Гошка вигукнув:

— Літера "А" стала на голову! Не літера, а акробат.

— Тихше, тихше, діти,— сказала Олександра Іванівна.— Сашко вчора не був у школі, тому він написав неправильно.

Сашко витер долонькою те, що написав, і вивів крейдою літеру "А".

— Отепер правильно,— сказала Олександра Іванівна.— Наступного разу ніколи не поспішай, спершу подумай, а тоді пиши.

Розділ шостий

Сашко обережно, намагаючись не шуміти, опустився в крісло. Воно жалібно-жалібно дзенькнуло. Сашко потягнув носом, усе було як і досі. Тепер треба було сидіти й чекати, коли Петру Петровичу набридне читати, він зніме окуляри, протре очі рукою й скаже: "Страшенно втомилися очі". Тоді, отже, настала черга розмови з Сашком.

Але сьогодні Петро Петрович довго не відкладав книгу, і Сашко сидів як миша, боявся йому завадити. Щось у нього співало в голові, щось плуталось... Потім раптом до кімнати ввійшов височезний чоловік у сандалях на босу ногу й у туніці. В нього була шия борця, вона була в нього пряма, наче колона, і її вивершувала голова, прикрашена довгим кучерявим волоссям.

Хто б це міг бути? І раптом Сашко здогадався: це був сам Геркулес. Авжеж, звісно, давньогрецький герой Геркулес. Добре б спитати його про це, щоб остаточно переконатися, але незручно.

Чоловік у сандалях підійшов до Сашка й підніс його разом з кріслом догори на випростаних руках, і Сашко дістав руками до стелі, а десь унизу лишився Петро Петрович.

Зрозуміло, що це був Геркулес. Ах, як Сашкові гарно й весело! Тепер Сашко пересвідчився, що Геркулес насправді могутня людина, справжній богатир, просто чемпіон світу Юрій Власов.

"І все це від геркулесової каші?" — запитав Сашко.

"Так,— відповів Геркулес— І ще від наполегливості". Сашко чув, як грюкнули вхідні двері, й одразу Геркулес зник, щез, просто випарувався... Сашко закричав:

— Геркулесе, Геркулесе, не йди, мені треба запитати в тебе про одну дуже важливу річ.

— Ти чого розкричався?— Перед Сашком стояв Петро Петрович. Праве плече, те, що без руки, в нього було піднесене вище підборіддя.

— Тут був Геркулес,— сказав Сашко.— Я щойно з ним розмовляв. Він був у сандалях на босу ногу й у туніці. Я його відразу впізнав. Мені треба було запитати в нього про одну важливу річ, а він щез.

— Не журися,— сказав Петро Петрович.— Він ш

іще неодмінно прийде до тебе. Я особисто знав одного хлопчика, тож тільки варто було йому сісти в оце крісло, до нього одразу ж приходив сам великий Христофор Колумб. І вони разом вирушали в далекі мандри.

— Це ви розповідаєте про Ігоря?— запитав Сашко.

— Про нього,— відповів Петро Петрович.— А тепер ходи зустрічай матір, вона повернулася з роботи, всі матері дуже люблять, коли їх зустрічають сини.

Сашко підвівся й подався до матері, але в голові в нього співало: "Геркулес любий, любий Геркулес".

Мама сиділа за письмовим столом, перед нею лежала груба книга, а очі в неї були заплющені.

— Не посувається робота?— запитав Сашко.

— Не посувається,— відповіла мама.

— Я знаю,— сказав Сашко,— ти хвилюєшся, що від тата нема давно листів.

Мама розкуйовдила Сашкове волосся. Вона любила його так куйовдити.

— О, який у мене спостережливий син!— сказала мама й спробувала усміхнутися, але з цього нічого не вийшло.

Вони замовкли. В кімнаті з'явилися темні кутки. Світилася тільки настільна лампа під зеленим абажуром. Потім вони почули звук кроків.

— Геркулес, любий Геркулес,— прошепотів Сашко.

— Що ти там шепочеш?— запитала мама.

— Нічого,— відповів Сашко.— Ти чула, коридором хтось пройшов?

— Це Петро Петрович,— сказала мама. Сашко знав, що це Петро Петрович. Він його

кроки розпізнавав завжди, бо Петро Петрович трошечки тяг ліву ногу, йому її прострілили в громадянську війну. Це було ще 1918 року.

— А я гадаю, це хтось інший,— сказав Сашко.— Наприклад, Геркулес. (Ах, як це ім'я бриніло в нього в голові й камінчиком перекочувалося в роті!) Знаєш що, ходімо до кімнати Петра Петровича, й ти посидиш у чарівному кріслі. В тебе всі турботи як рукою зніме.

— Ні, Сашко,— сказала мама,— мені треба працювати.

— Навіть коли тобі не хочеться?— запитав Сашко.

— Треба вміти себе примусити,— сказала мама.— І потім, я вже доросла, і мені ні до чого сидіти в чарівному кріслі.

— А Петро Петрович?..— сказав Сашко.— Він зовсім старий, а сидить. Він каже, що це йому допомагає думати. Ходімо, я тебе дуже прошу.

Мама підвелася, взяла Сашка за руку, й вони мовчки, без словечка, намагаючися ступати обережно, так, що чути було тільки рипіння мостин і якийсь незрозумілий шерех, а кроків їх не було чутно, подалися до кімнати Петра Петровича. їхні зеленуваті довгі тіні впали на стіну, пройшлися завісами й вийшли в двері. В коридорі вони розчинилися: в коридорі не було світла, а вони його не ввімкнули.

— Обережно,— сказала мама пошепки,— не наразься на холодильник.

Сашко тільки міцніше стис її руку, і вона міцно-міцно стисла його маленьку теплу долоньку. Вони ввійшли до кімнати Петра Петровича і в темряві підійшли до чарівного крісла. Було тихо-тихо.

— Ну, сідай,— великодушно запропонував він матері.— Сідай, а я постою поруч.

Мама обережно опустилась у крісло. Воно продзвеніло під нею всіма своїми пружинами.

— О, яка я стала важка,— сказала мама.— Колись воно піді мною так не співало.

Сашко промовчав. Він знав: зараз, цієї миті, нічого не можна говорити. Нічого.

— Здрастуй, крісло,— сказала мама. І злегка гойднулася у ньому, як це робив завжди Сашко.

Крісло знову продзвеніло свою пісню.

— Адже я чого хвилююся...— сказала мама.— Він пішов на штурм діючого Авачинського вулкана. А вулкан цей викидає лаву, її температура сімсот градусів: це однаково що розжарена, вируюча сталь, випущена з доменної печі. А йому, бачте, неодмінно треба спускатися в кратер вулкана.

— Це він робить заради науки,— сказав Сашко.— Він говорив мені: вулкани — гармати землі. Вони стріляють лавою, а цю лаву можна зібрати, і потім довідаєшся, що робиться глибоко-глибоко під землею.

— Він і тебе перетягував на свій бік,— сказала мама.

— Але він не вперше спускається в кратер,— відповів Сашко.

— Торік він зламав собі руку,— сказала мама.— А позаторік його вдарило брилою лави по спині, і йому довелося пролежати цілий місяць.

Лікар побоювався, що в нього пошкоджено хребет, а коли пошкоджено хребет, треба лежати на дошці. Там ніяких дощок не було, довелося зірвати з будиночка експедиції двері, і він лежав на цих дверях. А ти бачив, які в нього руки? Геть у опіках.

Вони знову помовчали. За вікном у небі палахкотіли відблиски великого міста.

— Можна, я сяду поруч тебе?— запитав Сашко.

Мама посунулася, і він сів і почав розгойдуватися й дзвеніти пружинами. І цей дзвін, немов ніжний звук струн, лунав у них у вухах, і трішки-тріш-ки звеселяв їхні душі, і з'єднував їх з усім світом. Тепер для них не існувало темряви, самотності, далеких відстаней.

— Як добре, що ти привів мене сюди,— сказала мама.— Звісно ж, Сергій має рацію, що поїхав на Камчатку, що видирається на ці вулкани, а потім, ніби цирковий акробат спускається в кратери. Він спускається на тисячу метрів у глибину, а назустріч йому здіймаються випари лави... М'яке, мудре крісло, я буду терпеливо чекати на його листи.

Мама обійняла Сашка за плечі й потихесеньку заколисувала його, наче маленького. Скільки вони так просиділи, невідомо, але тільки Сашко чув, як до нього підійшов Геркулес, торкнув його за плече й мовив:

"Ось я й прийшов. Пробач мені, що я так несподівано зник, але тут пролунали чужі голоси".

"Це був Петро Петрович,— сказав Сашко.— Щоправда, він не такий дужий, як ти, але теж герой. Деякі дорослі дечого не розуміють, а він геть усе розуміє".

"То я слухаю, про що ти хочеш мене запитати?"

"А ти не сміятимешся?"— запитав Сашко.

"Нізащо!— сказав Геркулес.— Присягаюся тобі ім'ям богині Афіни Паллади".

"А-а-а!— сказав Сашко.— Взагалі-то я в бога не вірю, ми тепер знаємо, що бога немає. Але ж ти жив три тисячі років тому, і в тебе не було іншого виходу".

"Афіна Паллада — богиня мудрості,— сказав сердито Геркулес.— Вона не дозволить мені збрехати".

"Прошу тебе, не сердься,—сказав Сашко.-. Якби ти жив у наш час, ти також не вірив би в бога".

"Запитуй",— сказав Геркулес.

"Геркулесе!— Сашкові було незручно, і він зволікав час.— Скажи, тебе не дражнять "дівчиськом" за те, що ти носиш довге волосся?"

"Я не звертаю уваги на дурних людей, а розумні ніколи нікого не дражнять".

"А мене дражнять "дівчиськом". Це Гошка Сапе-гін придумав, хоча він зовсім, гадаю, не дурний".

"Ну, якщо він не дурний, то він незабаром кине тебе дражнити. А ти поки потерпи".

"Ось і мама говорить: "Ти поки потерпи". А знаєш, як важко терпіти?.. Геркулесе, а чому ти носиш довге волосся?"

"Так подобається моїй матусі,— сказав Геркулес.— А це для мене закон..."

Сашкова мати обережно підняла сина на руки й понесла з кімнати.

"Ах, який він став важкий,— подумала вона.— Майже мужчина".

Розділ сьомий

Варто було йому ввійти до класу, як на нього вихором налетів Гошка.

— Приніс марки?— запитав він, побачив по Сашковому обличчю, що той нічого не приніс, і закричав: — Не приніс? Нещасний хвалько, брехун, брехун! А можливо, в тебе їх навіть нема?

— Ні, є,— збрехав —Сашко.-нчг Просто я забув.

— Подивимося,-— сказав Гошка.— Потерпимо до завтра. А то доведеться тебе звати не просто "дівчиськом", а "дівчиськом-брехунцем".

Після школи Сашко вирішив зайти до Маринки й попросити в неї дві марки. Подумаєш, дві якісь нещасні марки, невже вона не дасть йому їх. Він увійшов у двір і побачив, що ворота гаража відчинені. Сашко спершу зазирнув у гараж. Там він побачив свого знайомого шофера.

— Здрастуйте, дядьку,— сказав Сашко.

— А, здрастуй, малий, якщо не жартуєш.

— Хочете, я вам принесу води?

— То принеси.

Сашко схопив відро й побіг углиб гаража по воду. Приніс воду й сказав:

— А тепер мені треба йти.

— Важлива справа?— запитав шофер.

— Так,— відповів Сашко.— Важлива.

Після розмови з шофером у Сашка настрій поліпшився. Й він побіг до Маринки. Вона була вдома сама. Спочатку довелося погратися з нею в ляльки, потім у пароплави, а потім Сашко попросив у Маринки, щоб вона показала йому колекцію татових марок.

Маринка влізла в татів стіл і дістала великий квадратний альбом у синій палітурці. Кожна сторінка була прикрита в ньому цигарковим папером, а під папером, на сірому цупкому картоні, в кишеньках лежали марки.

— Тільки ти не переплутай їх, бо тато лаятиметься. Він ці марки збирає все життя, з дев'ятирічного віку.

— А в нас у класі один хлопчик, Гошка Сапе-гін,— сказав Сашко,— теж збирає марки. І навіть міняється.

— Як це — міняється?— не зрозуміла Маринка.

— Дуже просто,— сказав Сашко.— Він оддає, наприклад, твоєму татові зайві марки, а твій тато йому свої зайві марки.

— А в мого тата немає зайвих марок,— сказала Маринка.

Сашко подумав, що, мабуть, Маринка не дасть йому дві марки для Гошки, й уявив собі, як Гошка завтра кричатиме на нього на весь клас: "Брехунець, хвалько!"

На кожному аркуші була написана назва країни, але Сашкові важко було прочитати ці назви. Він просто ворушив марки: на них були портрети якихось людей, якісь будинки, дерева, звірі, церкви... їх тут було так багато, і Сашко подумав, що Маринчин тато анітрохи не збіднє, якщо віддасть йому дві марки для цього невситимого, кровожерного Гошки.

— Ну, надивився?— запитала Маринка.

їй хотілося якнайшвидше прибрати альбом у стіл, тому що тато нікому ні в якому разі не дозволяв брати альбом з марками без його дозволу. І Маринка вперше його сама тримала в руках, і зробила це тільки заради Сашка.

— Зараз,— відповів Сашко й скосував на Маринку. Ні, й просити не варто, однаково не дасть.

Він уже хотів був одкласти альбом, але тої миті

* подзвонили в двері, й Маринка побігла відчиняти. А Сашко раптом зробив щось дивне, щось страшенно незвичайне, щось таке, чого не можна робити ні за яких умов: він витяг з марочної кишеньки дві маленькі старенькі марки (ні, він не взяв великі, добрі марки) й швидко поклав їх у кишеню.

При цьому в нього сильно-сильно закалатало серце.

Одразу ж повернулася Маринка. Сашко вже стояв у іншому кінці кімнати. Маринка взяла альбом і сунула назад у стіл. Сашко вирішив їй

сказати щось веселе й безтурботне, хотілося йому прикинутися, але раптом у нього зник голос. Він постояв трохи й прохрипів:

— Я піду.

— Посидь іще трохи. Давай пограємося в "доч-ки-матері". Ти будеш мій син, а я варитиму тобі обід.

Але Сашко не став гратися й пішов додому. Вдома він витягнув марки з кишені, розправив їх і поклав у щоденник.

Розділ восьмий

Не можна сказати, що Сашко почувався спокійно. Ні, зовсім не так. По-перше, йому зовсім не хотілося їсти, по-друге, коли він робив уроки, то поставив дві великі ляпки.

Бабуся вже двічі казала йому, щоб він ішов гуляти в двір, але він відмовлявся.

І раптом, коли Сашко так сидів, пролунав дзвінок у Двері. Він за звичкою прислухався, хто прийшов.' І коли він почув голос Маринчиного тата, його опанував дикий страх, він гарячково схопив щоденник і сунув його під тахту. *

— Євдокіє Фролівно,— сказав Маринчин тато,— ви мені заради бога пробачте, але сталася якась дивна подія: зникли мої дві найцінніші марки. Ви розумієте, кожній марці по сто двадцять років. Я за ними ганявся з дитинства.

— Ви вже пробачте мені, але я марки не збираю,— сказала бабуся.

— Пробачте, пробачте, я хвилююсь і говорю незрозуміло. Та, зрештою, річ навіть не в марках, а у факті...

— У якому факті?— запитала бабуся.

— У факті пропажі.

— У факті пропажі?

— Атож. Можливо, він узяв їх з дурного розуму. Ну, знаєте, як діти, несвідомо. Адже він не розуміє, яка то цінність.

— А я тут при чому?— не зрозуміла бабуся.

— їх міг узяти тільки Сашко,— відповів Маринчин тато.— Він сьогодні був у нас, попросив у Маринки подивитися мій альбом... І ось наслідок: немає двох найцінніших марок.

Наступної миті Маринчин тато з бабусею з'явилися перед Сашком. Вони стояли поруч, безмовні, як статуї.

Сашко звів на них очі й, намагаючись говорити якомога голосніше, сказав:

— Я не брав марки. Слово честі, я не брав ніяких марок.

Можливо, зараз він навіть признався б, "від* дав би ці марки, але він просто боявся признатися.

— Сашко,— сказав Маринчин тато. Він дивився на Сашка згори вниз, і Сашку здавалося, що він зараз клюне його носом у самісіньку маківку. — Я розумію, ти просто не подумав, тобі нічого не буде, я тобі заздалегідь пробачаю, тільки віддай мені марки.

— Я не брав марки,— знову сказав Сашко й навіть упевненіше.

Маринчин тато знову клюнув носом. Тільки тепер Сашкові здалося, що він просто ладен заплакати й зовсім не збирається клювати його в маківку.

— Ну, хочеш, я тобі дам за ці дві марки п'ять марок: одну нову, наприклад, марку республіки Танганьїки, Великобританію, Канаду, Ірак і будь-яку країну на твій вибір... Ну, гаразд, я тобі дам десять яких завгодно марок.

— Слово честі, я нічого у вас не брав,— сказав Сашко. Йому стало якось трохи легше, він зрозумів, що ніхто не зможе довести, що саме він узяв ці марки.

— Сашко в нас ніколи не бреше,— сказала бабуся.

Маринчин тато знову жалібно клюнув носом і сказав:

— Отже, це все ж таки зробила вона, ну, я їй зараз покажу!

Він вискочив з кімнати сягнистим кроком, і Сашко уявив собі, як він біжить сходами, плигаючи відразу через п'ять, ні, через десять сходинок, як він уривається додому й починає страшним голосом гримати на Маринку й клювати її своїм довгим пташиним носом.

— Сашко,— сказала бабуся,— а може, ти все ж таки взяв марки?

— Нічого я не брав,— сказав Сашко.— І чого ви до мене всі причепилися?— Він трохи помовчав.— Бабусю, а що він зараз зробить Маринці?

— Не знаю,— відповіла бабуся.— Всякі бувають батьки. Один, можливо, покричить і заспокоїться, інший кине розмовляти. Не буде її помічати, ніби вона для нього не існує: загалом, буде пробляти її своїм мовчанням і зневагою. А інший, можливо, й покарає ремінцем.

Бабуся вийшла з кімнати. Сашко тяжко зітхнув. Він сидів на тахті, під якою лежав його щоденник з двома марками. Ох ці кляті дві марки!

У Сашка самі по собі потекли сльози й закрапали на підлогу. Вони падали на чисту, дбайливо натерту підлогу, і там, на цій підлозі з'явилися маленькі цяточки від Сашкових сліз. І тої миті повернулася бабуся. Вона поглянула на Сашка й відразу все зрозуміла.

Бабуся так страшенно зблідла, нібито скоїлося якесь велике-велике лихо. Вона підбігла до телефону, тремтячими руками набрала номер телефону й гукнула в трубку мамі: "Негайно приходь додому!" Мама, видно, про щось запитала бабусю, й та відповіла: "Живий, але негайно приходь додому". Вона повісила трубку й заметалася по кімнаті. Вона металася по кімнаті доти, доки не влетіла мама.

— Полюбуйся своїм синком,— сказала бабуся.— Ось до чого призводить батькова відсутність.

г

Він, він, він...— Бабуся заплакала.— Він украв дві марки в Маринчиного батька. Вліз у альбом і вкрав.

— Так,— сказала мама.— А звідки це стало відомо?

— Спершу прийшов Маринчин тато,— відповіла бабуся.— І він відмовлявся, нахабно так відмовлявся, зухвало. Уявляєш, каже: "Слово честі, я не брав". І я, стара дурепа, кажу: "Наш Сашко ніколи не бреше". А потім той побіг собі, а цей розревівся.

— Ти брехун і злодій,— сказала мама.— Зараз же збирайся, підемо до Маринки.

Сашко сидів, низько похнюпивши голову.

— Подивися на мене.— Вона взяла Сашка за підборіддя й підвела його голову.

І Сашко побачив її очі, і її рот, і повіки очей, які весь час напружено здригалися. Геть усе в цьому обличчі було для нього незнайоме, й чуже.

— Де ці марки?— запитала мама.

Сашко став на коліна, витягнув з-під тахти щоденник і дістав марки. Мама взяла марки в руку й довго-довго дивилася на них, намагаючися прочитати, що там написано, нібито це зараз було що-найголовніше.

— Ходімо,— сказала мама.

— А може, їх віднесу я?— несміливо прошепотіла бабуся.

Мама їй нічого не відповіла, і вони вийшли на площадку сходів. Сашко йшов поволі-поволі, мама коли-не-коли підштовхувала його. Вони вийшли у двір, перетнули його й увійшли в під'їзд, де мешкала Маринка. Сіли в ліфт і піднялися,на шостий поверх.

— Дзвони,— сказала мама.

Сашко натис ґудзик дзвінка. їм відчинила двері Маринка. Сашко уважно подивився на неї: вона була така ж сама, як і завжди. Видно, батько її не здійснив свою погрозу.

— Марино, поклич свого тата,— сказала мама. Маринка побігла й повернулася з батьком.

— Здрастуйте,— сказала мама.

— Здрастуйте,— відповів Маринчин тато й якось увесь зігнувся, ніби йому було незручно, що він такий високий.

— Ну?— сказала мама.

— Це я взяв,— сказав Сашко. Далі він нічого не міг видушити.

Мама простягнула марки Маринчиному татові. Той схопив їх і одразу ж почав розглядати.

— Усе гаразд,— сказав він задоволеним голосом,— ріжечки не пошкодили. Знаєте, я був певен, що вони знайдуться, тільки боявся, що пошкодять ріжечки. Це найцінніше в марці.— Потім він поглянув на Сашка й додав: —З тебе ніколи не вийде справжнього колекціонера.

Сашко ще нижче похнюпив голову, щоб нікого не бачити. Він тепер бачив тільки ноги. Мамині ноги в черевичках на високих каблуках, ноги Маринчи-ного батька в черевиках сорок п'ятого розміру й Маринчині ноги з облупленими носами. Ці ноги іноді трохи ворушилися. Там нагорі над ним його мама й Маринчин тато вимовляли якісь слова, але Сашко нічого не чув.

— Нам пора,— сказала мама.— До побачення. Вибачте.

— Що ви,— сказав Маринчин батько. Він чомусь торкнув Сашка за плече й клюнув носом.— Зрештою все закінчилося благополучно, й нема чого так засмучуватися.

Він одчинив їм двері. Першою вийшла мама, а коли Сашко проходив повз нього, він тихо прошепотів йому: "Мужайся". І клюнув носом. Цілу дорогу додому Сашко йшов позаду матері. І думав, що тепер його довго-довго лаятиме бабуся, а потім вона ще візьме та розповість Петру Петровичу. Ось тоді-то зовсім невідомо, що робити.

Розділ дев'ятий

Наступного дня вранці Сашко з дому вийшов сам. Звичайно він виходив разом з мамою, але сьогодні вона зібралася швидше за нього й, не чекаючи, не кажучи й слова, хряснула дверима. А Сашко вийшов слідом.

Він наздогнав її уже в дворі, вірніше, не наздогнав, а побачив її спину. Поруч неї ішов Маринчин тато. Мама щось говорила йому, а він жалібно клював носом. Видно, мама обурювалася Сашком, говорила, що тепер ніколи-ніколи не пробачить йому, що він розпропаща людина. Маринчин тато клював носом, легенько похитував головою, отже, він був у всьому згоден з мамою.

Сашко проводив їх до тролейбуса, подивився, як вони сіли в тролейбус, як Маринчин тато пщштовху-

вав маму в двері машини, тому що тролейбус був набитий ущерть. Потім Сашко побачив у задньому вікні мамине обличчя й мамину веселу хустинку, яку привіз їй тато з експедиції по Середній Азії.

А потім Сашко розвернувся, щоб іти своїм шляхом, і раптом його охопив такий настрій, такий страх перед Гошкою, перед його причіпками й дратуванням, що він просто не пішов до школи. Нехай

вони вивчають там свої "А" заголовні та "а" маленькі, "Б" заголовні та "б" маленькі, нехай вони вивчають усю решту літер, а він залишиться дурником.

Краще бути дурником, аніж зустрічатися з Гошкою, цим шкідливим Гошкою, якому він наобіцяв марки і стільки через них перетерпів.

А в Москві для прогулянок місця багато, й цікавого в Москві дуже багато, стільки цікавого, що невідомо, хто буде дурником: Сашко чи ті, хто сидить у школі...

Так він прожив цілих п'ять днів. Приходив додому, його годували, потім він про око порпався в зошитах, потім усе ховав у портфель і біг у двір. Ніхто з ним не розмовляв: ні мама, ні бабуся. А від Петра Петровича й Маринки він ховався всіма правдами й неправдами.

Цього дня він затримався вдома довше, ніж звичайно. Бабуся кудись пішла, і Сашко чекав її повернення, щоб пообідати.

Коридором пройшов Петро Петрович, дістав щось з поштової скриньки, відчинив до Сашка двері й сказав:

т

— Вам лист з Камчатки, а мені з Південного полюса.— Потім він уважно поглянув на Сашка. (Той про всяк випадок низько похилив голову — так було зручніше: не бачиш очей людини, яка з тобою розмовляє.) І додав: — Де це ти пропадаєш останнім часом?

— Я не пропадаю,— сказав Сашко.— Просто багато уроків.

— Уроки уроками,— сказав Петро Петрович,— а давніх друзів забувати не годиться.

Сашко зрадів, що порозмовляв з Петром Петровичем, все-таки на душі легше. І тому, коли Петро Петрович /п'окликав його умовним стукотом через стіну, він радо побіг до нього. Він увійшов до кімнати й відчув, що скучив за нею, за цим безладдям, за книжками, які валялися в різних кінцях кімнати в розгорнутому вигляді: Петро Петрович завжди читав одразу кілька книжок; за карточками Ігоря, розвішеними по стінах, за улюбленим чарівним кріслом, за запахом цієї кімнати.

— Як шкода,— сказав Петро Петрович.— Написав Ігореві листа, почав шукати конверт і змахнув окуляри. Розбилися на друзки. Ти мене виручиш, напишеш адресу на конверті? Без окулярів я нічого не бачу.

Петро Петрович підвівся зі свого місця й підштовхнув до стільця Сашка.

— Ну, давай пиши,— сказав Петро Петрович.— Ти вже всю абетку знаєш?

Сашко хитнув головою: розумій як хочеш.

— Ну, давай пиши. Вгорі, на ріжку, великими друкованими літерами напиши: АВІА.

її*

323

Ці літери Сашко знав і радо, низько схиляючись до конверта, написав спершу заголовну "А", потім "В", потім "І" і знову "А". Ах як Сашко старався, і як у нього полегшало на серці, коли з такою легкістю впорався з цим словом!

— Тепер напиши: Одеса. Давай по літерах: О, Д, Е, С, А. Написав?

— Написав,— відповів Сашко, хоча в цьому слові він пропустив літеру "Е", а літеру "С" розвернув у інший бік.

Йому стало трохи гаряче, і він уже зі страхом став чекати продовження адреси.

— Тепер напиши: вулиця Карла Маркса, 25. По літерах: В, У, Л, И, Ц, Я. Написав?

Сашко кивнув, він остаточно заплутався й чекав, коли ж буде край оцій муці.

Тепер, коли Петро Петрович йому диктував, він писав літери на галай-балай, писав їх догори ногами, й розвернувши в інший бік, і просто вигадуючи якісь нові, нікому не відомі літери. А Петро Петрович диктував йому назву вулиці, потім назву експедиції і, нарешті, синове прізвище та ім'я.

Адже цей лист мав пройти далеку путь. Спершу до Одеси літаком для швидкості, потім пароплавом попливе до Південного полюса, через Чорне й Червоне моря, Суецьким каналом, огинаючи Африку, перетинаючи екватор, і, нарешті, його привезуть Ігореві.

— Так. Спасибі,— сказав Петро Петрович.— Тепер ми його заклеїмо.

Сашко поволі рушив до дверей. Біля дверей він оглянувся. Петро Петрович роздивлявся його кар-

■лючки. Сашко ступив останні два кроки, щоб назавжди покинути цю кімнату, аж раптом Петро Петрович сказав:

— Чудово, чудово... Може, ти його кинеш у поштову скриньку, коли підеш гуляти?

Сашко на мить завмер, потім кинувся назад до Петра Петровича — отже, він нічого не добрав через очі,— схопив конверт.

— Я зараз же піду на вулицю і вкину його в поштову скриньку. Я це зроблю цю ж мить.— Він вибіг у передпокій, на ходу схопив куртку, щоб Петро Петровичуне передумав, і вискочив із квартири.

Тільки у дворі Сашко отямився: витягнув лист, полюбувався своїми карлючками, склав лист удвоє й заховав у найдальшу кишеню. І раптом він здибався носом до носа з Маринкою.

— Здрастуй, Сашко,— сказала Маринка.

— Здрастуй,— сказав Сашко.

— Ой, знову пішов дощ!— сказала Маринка.— Ти просто так вийшов чи у справі?

— Просто так,— сказав Сашко.

— Тоді ходімо до мене,— сказала Маринка.

— Ні,— відповів Сашко.

— Ходімо,— сказала Маринка й додала між іншим.— У нас удома нікого немає.

— Не піду,— сказав Сашко.

— Дурний,— сказала Маринка.— Тато анітрохи на тебе не сердиться.

— Я бачив, як моя мама розмовляла з ним. Вона мене лаяла, лаяла, а він кивав головою, що згоден з нею. Тепер у мене взагалі знаєш яке

життя: мама зі мною не розмовляє, бабуся не розмовляє.— Він сунув руку в дальню кишеню, помацав лист Петра Петровича й просто мало не заплакав.

— Мій тато так робив головою?— запитала Маринка й показала, як її батько клював носом.

— Так,— відповів Сашко.

— Це означає, що він тебе зовсім не лаяв, це означає, що йому було тебе шкода. Він завжди так робить, коли йому когось шкода. Зрозуміло тобі?

— Зрозуміло.

— Дивись, який рясний дощ пішов,— знову сказала Маринка.— І листя на деревах усе облетіло... Скоро прийде зима. Ну, біжімо до нас.

І вони побігли до Маринки. Вони погралися в автомобілі, потім у літаки. А потім Маринка сказала:

— Давай дивитися марки.

— Не хочу,— рішуче відказав Сашко.— І взагалі я йду.

— А мені тепер тато дозволяє дивитися свій альбом,— сказала Маринка.— Це тепер наш спільний альбом. Ми з ним разом збираємо марки.

Маринка, не чекаючи, коли Сашко піде, витягнула альбом і поклала його на стіл.

— Дивись, ось нова марка республіки Алжір. А ось нова кубинська марка. Правда, гарна?

— Сашко взяв марку й довго розглядав її малюнок. А Маринка кілька разів виходила з кімнати, щоб показати, що вона цілком довіряє Сашкові.

...Коли Сашко відчинив вхідні двері до своєї квартири, він почув голос Олександри Іванівни:

— Можливо, він кинув ходити до школи, тому що один хлопчик дражнив його "дівчиськом"?—

■ сказала Олександра Іванівна.— За його довге во-| лосся. А можливо, ще щось сталося, в цьому треба розібратися... Сашко чув, як бабуся жалібно схлипнула.

— Та що ви, справді, Євдокіє Фролівно,— почув Сашко голос Петра Петровича.— Адже нічого страшного не сталося. Хлопчик входить у життя, на його шляху перші труднощі... Ну, отож він перед ними й спасував.

— Не упокоюйте мене, Петре Петровичу,— сказала бабуся.— Просто ми його не так виховали. Замало було суворості. Що тепер робити, не збагну, а Ользі навіть боюся про це сказати. Стільки в неї переживань, стільки переживань... Але ж колись він був такий смирний, лагідний хлопчик.

— Занадто смирний,— сказав Петро Петрович.— Чи пам'ятаєте мого Ігорка, Олександре Іванівно? Хлопець був бойовий.

— Бойовий,— сказала Олександра Іванівна.— Дуже бойовий, а Сашко весь у собі, він, коли відкриється, коли набереться хоробрості, теж буде бойовий.

— То що ж робити?— знову запитала бабуся.

— А ви покладіться на мене,— відповіла Олександра Іванівна.— Ось він прийде, я з ним переговорю і все владнаю.

Сашко тихесенько ступив крок назад, сунув ключ у замкову шпарину, щоб двері не клацали замком, і обережно причинив їх.

Він ішов вулицею, не добираючи шляху, ступаючи по калюжах, в обличчя йому шмагав бридкий колький дощ, гнаний вітром. А він ішов та йшов, повз освітлені вікна, повз людські тіні на цих вікнах, він ішов зовсім сам-один, і йому зараз було так шкода себе й хотілося вмерти, хотілося назавжди розлучитися з оцим обридлим життям.

Ну скажіть, хіба це не по-дурному? Хіба це не по-дурному через якісь там прикрощі так думати про життя й відмовлятися від школи, від навчання, від майбутніх польотів у космос, від мами та бабусі, від батька, який, можливо, зараз, цієї миті, розкрив таємницю вулканів. Усе тільки через те, що він не може піти й у всьому чесно признатися, все тільки через те, що не може постояти за себе. Ах, який він був слабовільний!

Його знайшла у дворі мама, привела додому, напоїла гарячим чаєм з малиною і вклала в ліжко. Вона все робила мовчки, не лаяла його, і Сашко навіть не знав, чи розповіла їй бабуся про те, що до них приходила Олександра Іванівна.

Вночі Сашко прокинувся від якихось шерехів. Йому стало страшно й захотілося закричати, але потім йому здалося, що це хтось плаче. Мабуть плакала бабуся.

— Бабусю, бабусю,— тихо покликав він.

Проте бабуся не відгукнулася, а Сашкові страшенно хотілося пити.

Він обережно підвівся і, ступаючи нечутно, майже не торкаючись ногами підлоги, вийшов із кімнати. Пройшов коридором і, замість іти на кухню по воду, відчинив кімнату Петра Петровича. Як він давно не сидів у цьому кріслі, просто страшенно давно, цілий тиждень, він так скучив за кріслом.

А зараз він сяде в крісло й сидітиме в ньому стільки, скільки йому заманеться.

І раптом він побачив, що крісло вже кимось зайняте. Знову йому не пощастило, навіть уночі, коли вже всі сплять, хтось захопив його улюблене крісло.

І раптом, раптом, раптом сталося таке надзвичайне щастя: в кріслі сидів сам Геркулес!

"Любий, любий Геркулесе,— прошепотів Сашко,— Спасибі, що ти прийшов. Тобі не страшно ходити вночі?"

"Я нічого не боюся",— відповів Геркулес.

"Ах, який ти хоробрий,— сказав Сашко.— Я теж хочу стати таким хоробрим, але мені весь час щось заважає. Ось зараз я страшенно хочу пити".

"Пити, пити, пити,— проспівав Геркулес.— Найголовніше, щоб ти зберіг вірність другу Петру Петровичу".

"Геркулесе, можна, я посиджу поруч тебе?— попрохав Сашко.— А то я цілий тиждень не сидів у кріслі..."— Сашко тихо опустився в крісло, воно дзенькнуло під ним, і цей звук відчайдушно-голосно задзвенів у нічній тиші.

І тої ж миті в кімнаті засвітилося світло, і перед Сашком з'явився Петро Петрович. Сашко перелякався, що він зараз нагримає на нього, але Петро Петрович не став гримати. Він нахилився й торкнувся губами його лоба.

— Е, брате, таж ти палаєш, у тебе, брате, жар,— ' сказав Петро Петрович.

Він узяв Сашка за руку й повів назад до нього в кімнату. Розбудив бабусю й маму, і вони втрьох уклали Сашка в ліжко. І мама вперше за ці дні поцілувала Сашка й почала розпитувати, що в нього болить.

Розділ десятий

Сашко лежав уже кілька днів і ніяк не одужував. У нього була сильна ангіна, і ще лікар сказав, що Сашко чимось дуже схвильований і це заважає йому, лікареві, боротися з хворобою.

Сашко лежав у цілковитій тиші. Так недобре, коли сильна ангіна. Не хотілося розмовляти, боляче було розплющувати очі, боляче ковтати й зовсім не хотілося їсти.

І раптом він почув чийсь гучний голос. Прочинилися двері, і Сашко побачив Петра Петровича: його кудлату сиву голову, його обличчя.

— А, Петре Петровичу, здрастуйте,— сказав Сашко, і, хоч у нього дуже боліла голова, він одразу згадав, що на самісінькому дні кишені його куртки досі лежить невідправлений лист.— Щось мені в голові паморочиться.

— Е, брате, таж ти геть здаєш позиції.— Петро Петрович сів біля Сашка й поклав йому руку на лоб: —Не така вже гаряча голова.

У Петра Петровича була мозоляста рука, й Сашко відчув, як тверді камінці його мозолів дряпають йому лоб.

— Я заразний,— сказав Сашко.

— Пусте,— відповів Петро Петрович.— Я на цю кляту ангіну хворів сто тисяч разів.

Сашкові було важко розмовляти з Петром Петровичем, і він заплющив очі.

Петро Петрович підвівся, потупцяв і обережно, навшпиньки рушив до дверей. Потім зупинився, повернувся до Сашка й сказав:

— Но пасаран!— голосно так сказав, так голосно, як давнб вже ніхто не говорив у Сашковій кімнаті.

Сашко звів очі на Петра Петровича. Йому важко було це зробити, але Петро Петрович вимовив якісь незрозумілі слова, і Сашко змусив себе розплющити очі.

— Но пасаран!— ще голосніше сказав Петро Петрович.— Вони не пройдуть!

— Хто не пройде?— запитав Сашко.

— Так говорили іспанські революціонери.

— Все ви переплутали,— сказав Сашко.— По-перше, не іспанські революціонери, а кубинські. А по-друге, не "Но пасаран", а "Патріа о муерте"— "Батьківщина або смерть".

Петро Петрович знову сів на Сашкове ліжко.

— Річ у тім,— сказав Петро Петрович,— що це було двадцять дев'ять років тому. Ось чому ти нічого про це не знаєш. Ти мене слухаєш?

Сашко кивнув.

— Іспанські революціонери билися не гірше за кубинців, але їх було мало, а іспанським фашистам допомагали німецькі та італійські фашисти. Сили були не рівні, але билися революціонери хоробро... Я сам був у Іспанії у ті часи, солдатом Інтернаціональної бригади. В нас у бригаді були німці, французи, англійці, угорці — взагалі всі, кому дорога була іспанська революція, хто ненавидів фашизм.— Він помовчав.' Потім додав:— Як це добре, коли вмієш ненавидіти. Знаєш, люди, які вміють ненавидіти погане, найчудовіші люди.

— Петре Петровичу!—В Сашка дуже запаморочилося в голові, він міцно стис кулаки й уже ладен був з останніх сил вигукнути: "А я погана людина, я найгірша людина в світі, бо в кишені моєї куртки лежить ваш лист до Ігоря..." Але замість цього він сказав: —Петре Петровичу, розкажіть мені ще про Іспанію.

— Гаразд,— погодився Петро Петрович,— слухай... Під час одного бою мене дуже контузило, і я знепритомнів, ну й фашисти мене схопили. Привезли в село й кинули в льох. У льосі вже сиділо троє чоловіків. Один дідусь, мабуть, іспанський селянин, і двоє чоловіків трохи молодших. Вони сиділи в трьох різних кутках льоху. Я сів у четвертий. Так ми й сиділи, кожен у своєму кутку. А десь неподалік чулися вибухи гранат, ухкання гармат. Наші вели бій далі.

"Треба поговорити з ними,— подумав я.— Але, можливо, серед них був фашист, якого посадили сюди підслуховувати наші розмови? Таке теж могло бути".

Сидимо, мовчимо, дивимося один на одного. І раптом я чую в перерві між гримотінням бою, нібито хтось тихо співає. Тихо так співає, ледве

чутно. Підвів я голову, розглянувся: бачу — співає чоловік, який сидить навпроти мене. Співає французькою мовою. Сорочка на ньому подерта, одне око запливло від удару. Взагалі, зовсім начебто йому нема чого співати. А він співає. І раптом мені як сяйнуло: він співав "Інтернаціонал!"

— Розумієш,— сказав Петро Петрович.— Ця людина співала "Інтернаціонал", хоча була побита й ледве ворушила губами, і поряд точився бій, і треба було зовсім не співати, а намагатися, користуючись наступом наших, вирватися з льоху.

Сашко розплющив очі.

— І раптом я збагнув, чому він співав. Він шукав товаришів по боротьбі. Він хотів дізнатися, хто сидить поруч нього: друзі чи вороги. Тоді я став перед ним і тихо заспівав російською мовою: "Вставай, проклятьем заклейменный, весь мир голодных и рабов. Кипит наш разум возмущенный ив смертный бой вести готов"...

Ах, як ударили по серцю Петра Петровича ці слова, хоча спливло стільки літ і здавалося, що цю іспанську історію давно забуто. Петро Петрович замовк. Перед ним стояли ті троє з льоху.

— Ну?— сказав Сашко.

— "Камарад",— сказав мені француз. Це означає — товариш, друг. І вказав мені на місце поруч себе.

Тепер нас було двоє. І тоді підвів голову другий чоловік і заспівав "Інтернаціонал" німецькою мовою. Потім він пересів до нас. Ми сиділи поруч, плече в плече: росіянин, француз і німець. Ми сиділи поруч, і я відчував тепле плече француза. Розумієш, ми вірили один одному. Цієї миті в усьому світі не було найвірніших товаришів, аніж були ми. Без слів. "Інтернаціонал" був для нас немовби пароль...

А бій наближався. Старий іспанець щось сказав іспанською, підійшов до ящиків, які стояли біля стіни, й спробував зрушити один з них. Ящики були важкі, і він показав нам, що треба двері завалити цими ящиками і щоби ми допомогли йому це зробити. Ми почали підтягувати ящики до дверей. Ставили один на одного. У два ряди поставили, дуже міцно завалили двері.

Старий правильно придумав: нам треба було протриматися в льоху, поки наші захоплять село. І тільки-но ми відійшли від дверей, як почулися чиїсь квапливі кроки. Хтось відкинув засув і штовхнув двері. Але двері навіть не зворухнулися: ящики були важкі. Той штовхнув двері дужче й голосно вигукнув іспанською. Сходами зацокотіли ще чиїсь кроки, і тепер уже вдвох вони як слід натиснули на двері. Ми всі вчотирьох, мов за командою, кинулися до ящиків й почали притримувати їх зі свого боку...

А бій уже був у селі, нам треба було протриматися, можливо, хвилин десять, не більше. Ми почули, як ті двоє почали швидко йти вгору сходами...

Ми гадали, що вони пішли, проте вони не пішли. Вони підкралися до вікна, вибили шибку й кинули до нас у льох гранату. Вона впала ближче від усіх до німця. Я бачив її пружний гофрований корпус. Ще мить, і вона вибухне й розлетиться на тисячу дрібних осколків. І тієї миті німець кинувся вперед і накрив гранату власним тілом, і вона вибухнула під ним.

— Навіщо він це зробив?— запитав Сашко.

— Він не хотів, щоб загинули всі,— сказав Петро Петрович.— Він хотів, щоб ми залишилися жити й провадили боротьбу далі. На мою думку, він ненавидів фашизм дужче, аніж любив життя. Така була людина. І тоді старий іспанець, який, можливо, досі навіть не брав участі в революції, тихо-тихо проказав: "Но пасаран"...

До Сашка прийшла медична сестра, щоб зробити йому укол пеніциліну, і Петро Петрович замовк.

Сашко міцно-міцно замружився, він дуже боявся. Він навіть не міг дивитися на голку, так він боявся. Проте Сашко не виказав себе, тому що перед ним підіймалася кудлата голова Петра Петровича. А поруч нього стояли ті троє з льоху: француз, німець та іспанський селянин. Сашко чудово їх усіх бачив.

Вони стояли перед ним ніби живі.

Розділ одинадцятий

Одного разу, коли Сашко був іще хворий, надійшов од тата лист. Бабуся надягла окуляри, сіла біля Сашка й почала читати.

— "Дорогі мої Олю й Сашко!— писав тато.— У нас уже випав сніг, і робота моя тепер посувається повільніше. Тільки вчора повернувся з невеличкого походу: ходили в район гейзерів. Мороз був десять градусів, а температура води в озерцях од гейзерів тридцять шість градусів тепла. Ми всі чудово викупалися. А тепер про найголовніше: я тут повинен прожити до наступної осені. Може, ви до мене приїдете? Бо я тут геть здичавів і дуже скучаю за вами. А тут для вас диво дивне. Купатиметеся в озерах узимку, ходитимете на лижах, їздитимете на собаках. А крім усього іншого, тут сніг солоний, тому що морські шторми й вітри здіймають велику кількість морських крапель у повітря, ці краплі замерзають і разом зі снігом спадають на землю. Хіба це не казка: солоний сніг? Приїздіть, не пошкодуєте.

Сашко, ти їздитимеш до школи на собаках. їх у мене багато: Трон, Гілка, Голка, Леді, Музикант, Тяпа, Сокіл і Пуп'янок. А найголовніший пес Алерт — це ватажок, він біжить попереду, веде запряжку. Він рудий, напрочуд дужий і розумний. Приїздіть. Я вас підніму до кратера вулкана, і ви відчуєте, як тремтить під ногами земля й хтось сопе в

кратері, ніби дихає через великий-великий ніс. І ви зможете просто, наприклад, плюнути в кратер. Адже це чудово! Ваш бородатий "очкастий". Найнижчий уклін Євдокії Фролівні. Сергій".

— Не треба мені його уклонів!— обурилася бабуся.— Що вигадав! Хвору, слабку дитину тягти на Камчатку. Чи бачена це річ: солоний сніг, купання в озерах, до школи на собаках їздити. Казкар. Ось я йому сама відпишу.

— А я поїду на Камчатку,— сказав Сашко.— Я поїду.

— Насамперед,— сказала бабуся,— треба одужати й порадитися з лікарем. А можливо, тобі не можна змінювати клімат?

— А ти не пиши поки татові листа,— попросив Сашко.— Не писатимеш?

— Не писатиму,— сказала бабуся.— Тільки одужуй швидше.

А коли прийшла мама, він сказав:

— Я скоро одужаю, і ми поїдемо до тата. Гаразд? Я тебе дуже прошу. Дуже, дуже, дуже...

Ото добре б поїхати до тата на Камчатку, забути про московські прикрощі, не ходити до цієї школи. А лист Петра Петровича можна було залишити в бабусі, і вона все владнала б. Тоді йому стало б так легко й вільно й можна було б жити собі на втіху.

Розділ дванадцятий

Коли Сашко вперше вийшов з дому, вже настала пізня осінь. У дворі були калюжі, а в калюжах плавало жовте листя.

Щонайперше він подався в гараж. Нічого не змінилося там за його відсутність. У гаражі, як і колись, пахло бензином і мастилом, і навіть його знайомий шофер, як і колись, порався зі своєю "Волгою".

— Здрастуйте, дядьку!— сказав Сашко.

— А, здрастуй, малий,— сказав шофер.— Як живеш?

— Я хворів,— відповів Сашко.— У мене була ангіна.

— Отож-бо, я дивлюся, ти зблід, і обличчя в тебе якось витягнулось. Мабуть, підупав на силі?

— Нічого,— відповів Сашко.— Я тепер щодня їстиму геркулесову кашу й одужаю.

Потім Сашко побачив Маринку й побіг до неї.

— Який ти худий, сама шкіра й кістки,— сказала Маринка.

— А мені робили уколи,— сказав Сашко.

— Боляче?— запитала Маринка.

— Ні, зовсім не боляче,— сказав Сашко.— А потім, я терплячий.

— А ось це тобі.— Маринка витягла з кишені конверт і простягнула Сашкові.

Сашко взяв конверт.

— А ти розкрий, розкрий,— сказала Маринка. Сашко розкрив і побачив там кілька марок.

— Десять штук,— сказала Маринка.— Це тобі від мого тата, для початку колекції.

— Спасибі,— сказав Сашко.

Повз них проїхала машина з гаража, й Сашко помахав рукою шоферові. Машина під'їхала до воріт. А у воротях стояла Сашкова бабуся, розмовляла з якоюсь жінкою і не бачила, що заступила дорогу машині.

— Гей, тітко!— грубо крикнув шофер.— Знайшла де стояти, а то штовхну машиною, кісток не збереш.

І Сашко це все почув. Це так кричали на його бабусю, на найкращу, найдобрішу людину! І кричав не хто-небудь, а його друг — шофер, дружбою з яким він так пишався!

Сашко почервонів, потім побілів і раптом кинувся щодуху за машиною. Він підскочив до шофера й крикнув йому в обличчя:

— Якщо ви ще раз коли-небудь закричите на мою бабусю, я вас... я вас... я вас ударю.— Він кричав високим тонким голоском.

Ось зараз щось мало трапитися. До нього підбігла Маринка й стала поруч.

— Ух ти,— сказав шофер,— який лицар, просто благородний лицар! — Він оглушливо засміявся.

Більше він нічого не міг сказати. Просто не знав, що йому говорити. Можливо, йому було соромно. Досі він часто гримав басом на людей і ніколи не замислювався, що ображає їх. Він кричав на них і їхав далі своєю дорогою.

А оце вперше йому сказали такі слова. І хто сказав? Маленький хлопчик, якого він міг одним щиглем кинути на землю, про якого він навіть не пам'ятав, варто йому піти з роботи. Він навіть не знав його імені.

Сашко стояв перед ним, наче дике звірятко, рішучий, відчайдушний, ладний до кінця відстояти свою бабусю. Він зараз зовсім не боявся й зовсім не соромився, це було з ним уперше. Хай геть усі люди дивляться на нього, а він нічого не боїться. Хай на нього дивляться випадкові перехожі. І тільки десь у глибині його очей шофер побачив біль і образу. Тоді шофер сказав:

— Ну, пробач, малий, винуватий, геть-чисто сто разів винуватий, і ви, бабусю, великодушно пробачте.

Він рушив машину й помахав Сашкові рукою.

— Ой, Сашко, який ти хоробрий!— сказала Маринка.— Ти просто справді хоробра людина.

Кумедна Маринка! Вона клювала носом, зовсім як її батько.

А бабуся хотіла спершу вилаяти Сашка за те, що він лізе не в свою справу, але потім передумала.

Хіба можна лаяти людину за благородні вчинки: ні, звісно! І бабуся це пречудово знала. Тим паче, що в неї у голові раптом заспівала давня забута пісня. їй захотілося заспівати цю пісню вголос, так у неї радісно було на серці, але вона стрималася.

Співали тільки очі, співали тисячі дрібних зморщечок довкола очей, співали губи, які чомусь розповзлися в усмішку. Ніхто навіть не повірив би, що бабуся вміє так весело й молодо усміхатися. Співали руки, коли вони почали, не зрозуміло навіщо, поправляти шапку в Сашка. Так у неї

було хороше на серці, адже до чого дожила: Сашко заступився за неї! Отже, не даремно вона сиділа біля нього ночами, коли він хворів. Жива людинка.

Це все бабуся подумала про себе, а вголос сказала найзвичайнісінькі слова:

— Тобі пора додому. Для першого дня цілком досить.— Вона взяла Сашка за руку й повела додому.

Розділ тринадцятий

— Тобі треба трохи відпочити,— сказала бабуся.— Ти ще не зміцнів після хвороби. Лягай у постіль.

— Краще я посиджу в кріслі у Петра Петровича,— сказав Сашко.— Можна?

— Можна,— відповіла бабуся.

Дорогою до кімнати Петра Петровича Сашко зупинився біля вішалки, витяг з кишені куртки лист і переклав у штани. Він вирішив сьогодні обов'яз-

І ково все розповісти Петру Петровичу. Прийшов, ' сів у крісло й став ждати.

І Ото добре було б, якби з листом теж усе владналося, а потім вони поїхали б до батька на Кам-' чатку. Невже Петро Петрович не пробачить йому?

Сашко тяжко зітхнув: можливо, й не пробачить. Проте однаково він йому все розповість. Бо он що виходить: Ігор там чекає на цей лист і

хвилюється, що Петро Петрович мовчить, а лист лежить у Сашка. Гарненька історія!..

"А, нарешті ти з'явився, любий Геркулесе. Я на тебе чекав стільки днів, ти мені був потрібен, у мене були неприємності".

"Я все знаю",— відповів Геркулес.

"Ти знаєш усе?— перелякався Сашко.— І про марки також?"

"І про марки",— сказав Геркулес.

"Ти мене дуже зневажаєш?"

"Спершу я тебе дуже зневажав і вирішив назавжди тебе покинути, а потім я зрозумів, що ти це зробив випадково й що ти ніколи вже не зробиш нічого такого. І потім, у тебе вистачило мужності в усьому признатися. Ти пішов до господаря марок, а це не кожен зможе..."

"Це мене мама примусила,— відповів Сашко.— Сам я ніколи не наважився б".

"Коли я був хлопчаком, у нас на острові жив сліпий дідусь. Він був дуже бідний і писав вірші. А люди приносили йому їжу, хто що міг. Виноград, хліб, молоде вино. А ми, хлопчаки, від пустощів цупили в нього цю їжу. І ось дідусь кинув писати вірші, тому що йому нічого було їсти і ще тому, що він вирішив: як люди не приносять йому їжу, отже, їм не подобаються його пісні. Тоді я йому все розповів".

"Геркулесе, а він пробачив тобі?"

"Він мені дуже довго не хотів пробачати, але я ходив до нього щодня: прибирав у нього в домі, носив їжу, прав одяг у морі. А він

однаково не хотів мені пробачити. Тоді я вивчив багато-багато його віршів напам'ять і почав їх читати людям, І він пробачив мені".

"І я обдурив одну людину, Петра Петровича. Ти його знаєш. А він теж дуже багато зробив для мене. Наприклад, коли б не він, то я не знав би про тебе нічого..."

"Негарно!—вигукнув Геркулес. Він вихопив з-за пояса широкий короткий меч і заходився розмахувати ним над Сашковою головою.— Схаменися, поки не пізно, схаменися..."

"Геркулесе, Геркулесе, куди ти зник? Де "ти? Я тобі не встиг розповісти, що я вже наважився, я сьогодні все розповім Петру Петровичу..."

Перед Сашком стояла мама.

— А де подівся Геркулес?—запитав Сашко.

— Утік,— сказала мама.— Побачив мене й утік. А спати, до речі, годиться в постелі. Ось довідка від лікаря. Тобі дозволяється, по-перше, завтра йти до школи, а по-друге,— мама замовкла, і в Сашка гучно-гучно забилося серце, бо він, здається, здогадався, що йому дозволяється по-друге,— а по-друге, тобі дозволяється виїхати на Камчатку.

— Ура-а-а!— закричав Сашко.— Ура-а-а! От-

же, ми їдемо до тата. Отже, завтра я до школи не піду, а лаштуватимуся в дорогу.

— Чудаче,— сказала мама.— Ми з тобою поїдемо навесні. Раніше мене з роботи не відпустять. А тепер ходімо, я тобі обстрижу волосся, бо ти зовсім як дівчинка.

Мама взяла ножиці й уже хотіла була підстригти його, але він зупинив її руку.

— Я не хочу стригтися,— сказав Сашко.

— Ти сам просив, а тепер не хочеш?— здивувалася мама.— Сам казав — мужчина має носити коротке волосся.

— А в Геркулеса теж було довге волосся,— сказав Сашко.

— Звідки ти знаєш?— запитала мама.

— Знаю,— відповів Сашко.— Я не буду стригтися.

— Тоді давай укладайся спати,— сказала мама.— Бо завтра проспиш.

— Мені треба почекати Петра Петровича,— відповів Сашко.— Мені це дуже треба.

— Ти лягай і чекай,— сказала мама.— А коли Петро Петрович повернеться, я попрошу, щоб він до тебе заглянув.

Але Петро Петрович прийшов пізно, Сашко вже спав. А вранці, коли Сашко йшов до школи, Петро Петрович іще спав. Тому дорогою до школи в Сашка був кепський настрій: невідправлений лист увесь час нагадував про себе. Спробуй тут повеселися!

Розділ чотирнадцятий

— Огоньков прийшов, Огоньков прийшов!—закричали діти й кинулися йому назустріч.

А потім, коли минули перші хвилини зустрічі, коли дітлахи поплескали його по плечу й довідалися, що йому робили уколи, раптом посеред тиші, що запала в класі, пролунав єхидний Гощин голос. Він єдиний не підійшов до Сашка.

— А, прийшла нарешті наша красна дівиця золотокудра!— сказав Гошка.

Троє або четверо хлопчаків захихикали. А решта промовчали, вони бачили, як Сашко зблід. Ще мить, іще півмиті, і він знову змовчить і залишить ГощинІ слова без відповіді, і все піде як і досі. І тоді він, зацькований, як Пушкін був зацькований

I

1 французьким офіцером Дантесом, вирішив повстати.

Сашко підійшов до Гошки. Той підвівся йому назустріч, а Сашко сильно штовхнув його в груди, й Гошка від несподіванки знову сів.

— Я нізащо не відстрижу волосся,— сказав Сашко.— Нізащо! Тому що так подобається моїй мамі.

І стільки в нього було рішучості та відваги, стільки стійкості, скільки було в усіх тих дорослих людей, які здійснювали подвиги на війні або на роботі.

А потім Сашко дістав з портфеля конверт, який йому подарувала Маринка, видобув звідти дві марки й простягнув Гошці.

— Ось тобі, що я обіцяв,— сказав Сашко. Умить навколо них утворилася юрба дітей, їм

усім було цікаво подивитися, що Сашко дав Гошці.

— Обережніш, обережніш,— сказав Гошка.— Адже марки цінні.— Потім він обернувся до Сашка: —Завтра я тобі принесу на відповідь дві марки, вони будуть не гірші за твої.

— Мені не треба,— сказав Сашко.— Я ще поки не почав збирати марки.

Хлопчаки захопилися марками, не почули дзвінок і не помітили, що дівчатка вже сиділи на своїх місцях. До класу ввійшла Олександра Іванівна.

— Це що за неподобство!—сказала вона.— Чому ви не на місцях? Ніякої дисципліни.

Вони, мов зграя сколошканих горобців, миттю розлетілися по своїх кутках, і тільки Сашко залишився стояти побіля Гошки...

— А, Огоньков, здрастуй,— сказала Олександра Іванівна.— Одужав, еге?

— Одужав,— сказав Сашко.

— Йому уколи робили!— вигукнув Гошка.

— Хворіти погано,— сказала Олександра Іванівна.— Та як уже захворів, то треба бути терпеливим. Не боятися уколів, приймати гіркі порошки...

— А він сміливий!— знову вигукнув Гошка.

— Помовч, Сапегін,— сказала Олександра Іванівна.— А тобі, Сашко, ми всі дуже радіємо. Тільки тепер доведеться тобі як слід налягти на навчання. Сідай на своє місце. Ти не забув, де воно?

Всі засміялися, і Сашко теж засміявся. Смішна Олександра Іванівна! Хіба ж можна забути своє місце? Сашко пройшов через увесь клас і сів за парту.

— Діти, ви пам'ятаєте, який сьогодні день?— запитала Олександра Іванівна.— Бо ж Сашко Огоньков цього не знає.

— Пам'ятаємо, пам'ятаємо! Сьогодні нас приймають у жовтенята!

— Так, сьогодні вас приймають у жовтенята,— сказала Олександра Іванівна.— Тепер ви будете не просто учні першого класу, а ленінці-жовтеня-та. А Володимир Ілліч Ленін був така правдива людина, він так любив правду, що навіть жартома нікого не обманював. Це вам усім треба запам'ятати на все життя.

Сашко подивився на Олександру Іванівну, і йому раптом здалося, ніби вона знає, що на самому денці його кишені лежить невідправлений лист Петра

Петровича, а її колишній улюблений учень, а тепер капітан далекого плавання Ігор Добровольський чекає на цей лист.

Йому захотілося підхопитися з місця, й прожогом кинутися до Петра Петровича, й розповісти йому все, а потім уже спокійно повернутися до школи. Він вискочив з-за парти, щоб піти.

— Ти що, Огоньков, знову за своє?— здивувалася Олександра Іванівна.

— Мені треба додому,— відповів Сашко.

— Що таке сталося?— суворо й невдоволено запитала Олександра Іванівна.

— Я не можу розповісти, але мені треба додому.

— Можливо, в тебе що-небудь болить? Ти сядь, заспокойся.

Сашко міг збрехати, що в нього заболіла голова або живіт, але йому було бридко брехати. Він знову підвівся.

— Огоньков, я тебе слухаю,— сказала Олександра Іванівна.

Сашко подивився на дітей: вони принишкли й чекали, що він відповість. Йому було страшно-страшно! От стати б дорослим — їм усе легко й просто, вони знають, що добре, а що погано, і ніколи не мучаються, коли треба в чомусь признатися. Він геть знітився, але потім він зробив над собою ще одне геройське зусилля й тихо-тихо мовив:

— Петро Петрович, наш сусід, написав своєму синові листа. В нього син капітан далекого плавання і зараз плаває біля Південного полюса. Але він не встиг написати адресу на конверті: впустив окуляри на підлогу й вони розбилися. А без окулярів він нічого не бачить. Тоді він покликав мене, щоб я написав адресу. Він диктував адресу по літерах, а я не знав, як вони пишуться. Я став писати замість них палиці. А потім він заклеїв лист і віддав мені, щоб я відразу ж одніс "і кинув його в поштову скриньку.

— І ти кинув його в поштову скриньку?— запитала Олександра Іванівна.

— Ні,— відповів Сашко.— Ось він.— Він витяг лист з кишені й простягнув Олександрі Іванівні.

Олександра Іванівна взяла конверт і спробувала прочитати те, що написав Сашко, але в неї нічого не вийшло. Ач який цей Сашко Огоньков, завжди з ним щось трапляється! Потім вона згадала Ігоря Добровольського, якому був адресований цей лист, і подумала, що в нього теж завжди траплялися якісь пригоди.

А потім вона згадала десяток інших хлопчаків та дівчаток, які пройшли через її руки, через її старі, грубі, робочі руки, і ці руки досі пам'ятають тепло їхньої шкіри й ніжність волосся, і всі вони вигадували якісь пригоди. І зараз ось цей герой, Сашко Огоньков. Але ж головне було в тому, що Сашко Огоньков зробив найважче — він признався. Будуть у його житті ще і помилки й труднощі, й піт і сіль, але в одному він уже зміцнів: він полюбив правду. І це було найголовніше.

В класі було тихо-тихо. Олександра Іванівна піднесла голову.

Ось вони сидять перед нею: двадцять дев'ять учнів. І в усіх їх різні очі, різне волосся, різні носи.

Кажуть, нема у світі двох однакових носів або двох однакових рук. Дивно.

"Ні, ні,— подумала Олександра Іванівна.— Очі-бо в них різні й руки різні, а ось у вдачах багато спільного: зараз вони чекають, що вона скаже. І всім їм хотілося, щоб вона пробачила Сашкові. А які очі в Огонькова, я не пам'ятаю. Стара зробилася, втрачаю спостережливість".

Вона підійшла впритул до Сашка й подивилася йому в очі.

— На, візьми цей лист,— сказала вона. "А очі ж у нього сині, мої улюблені".— Сьогодні його віддаси Петру Петровичу й передай від мене вітання.

І всі в класі зітхнули, а Сашко нарешті сів на своє місце.

Розділ п'ятнадцятий

Додому Сашко повертався з Гошкою. Вони йшли й розмовляли. В Гошки пальто було наврозхрист, щоб геть усі зустрічні бачили, що в нього ліворуч на грудях червоніє зірочка жовтеняти.

А в Сашка пальто було застібнуте на всі ґудзики, його не прийняли в жовтенята. Він розумів, що, перш ніж його приймуть у жовтенята, він повинен зробити дуже багато. Він розумів, а проте однаково в нього сумно було на серці.

— Диви-но, йде сніг,— сказав Гошка.— Отже, скоро зима.

— А на Камчатці вже зима,— відповів Сашко.— А сніг там солоний на смак.

— Гарно ти вигадав,— засміявся Гошка.— Солоний сніг. Знову брешеш.

— Я так полюбив правду,— сказав Сашко,— що тепер навіть жартома ніколи не брехатиму. А сніг там солоний від морської води. Зрозуміло?

— Зрозуміло, — невпевнено відповів Гошка.

Все в цьому світі загадкове й несподіване. Це тепер Гошка теж зрозумів. Солоний сніг десь на Камчатці або чудесні марки, які йому приніс сьогодні Сашко. Або ось сам Сашко: ще вчора всі гадали, що він найпослідущий боягуз. А сьогодні переконалися, що він просто хоробра людина.

— Я чудово все зрозумів,— сказав Гошка.— Чудово. Дозволь, Сашко, я потисну тобі руку.

— Та що ти,— розгубився Сашко.

— Ні, дозволь дозволь.— Гошка схопив Саш-кову руку й почав її трясти.— Дозволь, дозволь...

Потім вони довго йшли разом і мовчали. На них часто оглядалися дорослі, тому що вони були дуже поважні й цим привертали увагу. А один дорослий їм навіть підморгнув: мовляв, вище голову, хлопці!

І вони йому усміхнулися.